
І. І. АРТЕМЕНКО

Основні підсумки і завдання археологічних досліджень в Українській РСР

Радянський народ відзначив знаменну дату — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства, поклала початок будівництву соціально-економічної формації — комунізму. Разом з радянським народом народження першої в світі соціалістичної держави робітників та селян урочисто відзначають трудящі країн соціалістичної співдружності, все прогресивне людство.

Грандіозні за масштабами і неоціненні за соціально-політичними наслідками успіхи, яких досягла наша країна за порівняно короткий історичний період будівництва нового суспільства. «Шість десятиліть, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — це менше, ніж середня тривалість життя людини. Але за цей час наша країна пройшла шлях, рівний століттям» *.

В результаті самовідданої праці радянського народу наша Батьківщина пододала вікову відсталість і перетворилась у могутню соціалістичну державу. Радянський Союз досяг величезних успіхів у розвитку економіки, науки і культури, в піднесенні добробуту населення. Усталився соціалістичний спосіб життя. Виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, створено матеріально-технічну базу будівництва комунізму.

Всі досягнення радянського народу нерозривно пов'язані з організуючою і мобілізуючою роллю Комуністичної партії Радянського Союзу — колективного вождя трудящих, що вміло і цілеспрямовано згуртовує їх для здійснення заповітної мети — побудови комунізму.

60-річчя Великого Жовтня радянський народ зустрів в умовах небувалого трудового і політичного піднесення, доклавши всіх зусиль на успішне перетворення в життя історичних рішень XXV з'їзду КПРС.

Минуло десять років після того, як наша партія і весь радянський народ урочисто підбивали підсумки першого півстоліття Радянської влади. Протягом останнього десятиріччя вписані нові славні сторінки в героїчний літопис комуністичного будівництва. За десять років практично подвоївся економічний потенціал нашої Батьківщини, створений за попередній півстолітній період. Значно зросли матеріальний добробут і культурний рівень радянських людей. На новий щабель піднялась у своєму розвитку радянська наука.

На XXV з'їзді КПРС було відзначено дальше зростання ролі радянської науки в дослідженні закономірностей природи і суспільства та збільшення її внеску в будівництво матеріально-технічної бази комунізму. В цьому зв'язку особливого значення набуває підвищення якості й ефективності наукових досліджень.

За 60 років Радянської влади археологічна наука в Українській РСР досягла значних успіхів. Головною науково-дослідною археологічною установою в республіці є Інститут археології АН УРСР, який здійс-

---

* Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 97.

нює і координує дослідження на території України. Останнім часом інститут поповнився науковими і науково-допоміжними кадрами. У відповідності з сучасними вимогами розвитку археологічної науки уточнена його структура, створені нові відділи: археології ранніх слов'ян, археології Києва та Північно-Західного Причорномор'я (м. Одеса), польових досліджень, новобудовних експедицій, а також лабораторії природничо-наукових методів і камеральної обробки археологічних матеріалів. Терапер у складі інституту 11 відділів, дві лабораторії, заповідник «Ольвія» і заповідна територія «Кам'яна Могила».

Масштаби археологічних досліджень у республіці різко зросли. Щороку тут працює понад 100 експедицій і розвідувальних загонів. Крім ІА АН УРСР, розкопки на території України здійснюють відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), ряд вузів (Київський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Львівський та інші університети, а також педінститути) та музеї (Одеський, Київський, Дніпропетровський, Керченський, Миколаївський та ін.). В співдружності з українськими археологами в дослідженнях у межах республіки беруть участь і науковці Москви, Ленінграда, Свердловська, Пермі та інших наукових установ країни.

Археологічні дослідження в Українській РСР ознаменувалися важливими відкриттями, дали новий цінний матеріал для висвітлення історії та культури населення території України, починаючи з доби палеоліту і до пізнього середньовіччя. Щодо цього територія республіки є одним з найкраще вивчених районів Радянського Союзу. Українські дослідники створили монографічні й фундаментальні колективні праці з археології та стародавньої історії УРСР, внесли вагомий вклад у розвиток радянської археологічної науки.

Вивчення палеоліту, особливо мустьєрської епохи, набуло за останнє десятиріччя ширшого і цілеспрямованішого характеру. Виявлено й досліджено значну кількість нових палеолітичних пам'яток, важливих для вирішення проблеми первісного заселення Східної Європи, вивчення найстародавніших періодів історії племен на території України.

У Закарпатті В. М. Гладилін дослідив раніше відомі і десять нових місцезнаходжень ашельського (2) та мустьєрського (8) часу. Серед них особливий інтерес викликають розкопки стоянки відкритого типу Королеве у Виноградівському районі Закарпатської області. Це перше в СРСР місцезнаходження ашель-мустьєрського часу з сімома стратифікованими культурними шарами. Здобуті матеріали містять нові відомості про час і шляхи заселення людиною Східної Європи, дають змогу простежити ранні етапи розвитку людського суспільства на території України.

В Криму в результаті багаторічних робіт Ю. Г. Колосова виявлено й частково досліджено понад 20 нових мустьєрських пам'яток. Зокрема, важливе значення мають дві багат шарові стоянки поблизу м. Білогорська—Заскельне V і VI—з чіткою стратиграфією відповідно сьомого і шостого мустьєрських шарів, де знайдено кістки тварин, різноманітний крем'яний інвентар і залишки кісток кількох неандертальців. Новим у дослідженні палеоліту Криму є також вивчення Ю. Г. Колосовим мустьєрської стоянки відкритого типу — Красноі балки — поблизу м. Білогорська.

Нові місцезнаходження доби мустьє виявлені й обстежені С. В. Смирновим на Житомирщині (Рихта), М. К. Анисюткіним у Чернівецькій області (Стінка I—IV, Осипка, Кетроси та ін.), Д. С. Цвейбель на Донеччині (Білокузьминівка), М. П. Клапчуком та Л. М. Микитенком в Івано-Франківській області (Антонівка 4, Буківка 13 тощо).

Матеріали багат шарових мустьєрських стоянок у Криму та Закарпатті дають можливість створити хронологічну таблицю для пам'яток цього часу не лише вказаних територій, але й усїєї України. Дослід-

ники вважають, що можна ставити питання про ранніше (домустьєрське) заселення Криму та прихід людини в Північне Причорномор'я з Центральної і Південної Європи не пізніше ашельської епохи. Не виключено також і ранніший — шельський — час появи людини на цій території. Вивчення знарядь за технічно-типологічними ознаками із застосуванням статистичного аналізу засвідчило ряд відмінностей у комплексах крем'яного інвентаря мустьєрських пам'яток різних районів України і дало підставу для виділення мустьєрських культур. Однак ці питання потребують дальшої розробки й обґрунтування.

Багато зроблено й у вивченні пізнього палеоліту. В різних областях України щорічно досліджуються нові пам'ятки цього часу. Особливо інтенсивно провадяться археологічні розкопки багатoshарових поселень О. П. Чернишом на Дністрі (Оселівка I, II, Кормань IV та ін.). У Закарпатській області В. М. Гладилін та С. В. Смирнов провели розкопки на стоянці Берегове II. В. М. Гладилін дослідив також перше в Закарпатті пізньопалеолітичне місцезнаходження у печері Молочний Камінь. Цікаві матеріали виявлені П. Й. Борисковським та В. І. Красковським під час розкопок пізньопалеолітичної стоянки Кам'янка в Одеській області. Пам'ятки цього часу досліджувались і в Івано-Франківській, Житомирській (Д. Я. Телегін), Одеській (В. Н. Станко) областях та в Нижньому Подніпров'ї (В. Н. Станко).

Для розв'язання проблеми пізньопалеолітичних жител і поселень великий інтерес становлять розкопки, проведені І. Г. Шовкоплясом на Добраничівському поселенні та І. Г. Підоплічком на Межирицькому. Тут виявлено залишки довгочасних зимових і легких літніх жител, а також господарсько-побутових комплексів. Ретельні розкопки і фіксація дали змогу І. Г. Підоплічку провести важливі спостереження щодо особливостей будівельних прийомів і елементів архітектури межирицьких ярангоподібних споруд.

Велике значення має і вивчення палеолітичного мистецтва. У цьому зв'язку слід згадати про нову трактовку відомих знахідок із поселень у Мізині та Межиричі — кісток мамонта з геометричним візерунком, виконаним червоною фарбою. На підставі детального аналізу цих кісток із застосуванням спеціальної експертизи С. М. Бібіков висловив думку, що вони використовувались як музичні ударні інструменти, а набірний браслет з Мізина являв собою своєрідні кастаньети. Ці речі є першою у світі колекцією найстародавніших музичних інструментів.

На території України досліджено велику кількість палеолітичних пам'яток, в тому числі й багатoshарових, виявлено й вивчено залишки жител, простежено елементи планування поселень, здобуто багатий археологічний матеріал. Розробляються питання економіки, демографії, соціального устрою палеолітичного суспільства. Все це дає можливість глибше і всебічніше висвітлити конкретну історію палеолітичного населення. Однак необхідно створити періодизацію пам'яток — виділити і вивчити пізньопалеолітичні культури та культурні області, оскільки існуючі схеми періодизації пізнього палеоліту створені понад 20 років тому і потребують уточнень або мають локальний характер. Необхідними є також зіставлення палеолітичних пам'яток території України з пам'ятками інших районів і визначення їх місця у палеоліті Європи.

Значних результатів досягнуто археологами України у висвітленні мезолітичної епохи. Насамперед слід відзначити дослідження О. П. Черниша, який на підставі вивчення понад десяти ранньомезолітичних стоянок у Подністров'ї виділив у розвитку мезоліту цієї території чотири етапи: молододеський, оселівський, атацький і фрумушіцький.

Нові мезолітичні місцезнаходження виявлено в Прикарпатті, Верхньому Подністров'ї, Південному Побужжі, Київському Подністров'ї та на Волині. Перші пам'ятки цього часу відкрито й досліджено в Донецькій області. В Північному Причорномор'ї В. Н. Станко обстежив де-

сятки нових пам'яток. В результаті багаторічних розкопок він майже повністю дослідив мезолітичну стоянку поблизу с. Мирне в Одеській області. Д. Я. Телегін розпочав систематичні розкопки стоянки Ігрені 8 поблизу м. Дніпропетровська, ним досліджено залишки шести землянок. Відновлено роботи по вивченню мезоліту Криму. Додатковими розкопками Д. Я. Телегіна на стоянці Кукрек підтверджено наявність двох мезолітичних горизонтів — нижнього кукрекського і верхнього мурзак-кобинського, що обґрунтовує мезолітичний вік кукрекської культури. Завдяки новим дослідженням встановлено поширення пам'яток кукрекського типу в Подніпров'ї (Ігрені 8) і Північному Причорномор'ї (Абузова балка, Конецьпіль, Транівка). У Донбасі виділено окрему групу мезолітичних стоянок.

Проведено значну роботу по встановленню абсолютного віку мезолітичних культур України та їх періодизації. Дальшої розробки потребують культурно-територіальне членування мезолітичних пам'яток в межах України, а також питання періодизації культур, господарства і соціального устрою населення цієї доби.

В галузі вивчення історії та культури населення епохи неоліту польові археологічні дослідження останніх років були порівняно обмеженими. Серед них привертають увагу проведені С. С. Березанською розкопки поселення Гришівки на Середній Десні. Тут простежено стратиграфію, яка підтвердила зроблені раніше висновки про те, що пам'ятки дніпро-донецької культури на Лівобережжі передували пам'яткам культури ямково-гребінчастої кераміки.

На поселенні Лизогубівці на Сеймі В. І. Непріна простежила кілька горизонтів. У нижньому виявлено нові матеріали, що дають можливість ставити питання про виділення пам'яток лизогубівського типу або культури. Верхній горизонт містить матеріали з ямково-гребінчастою керамікою. На думку В. І. Непріної, на основі лизогубівських пам'яток, поширених у Дніпро-Донському лісовому і лісостеповому межиріччі, в результаті їх взаємодії з раннім етапом дніпро-донецької культури складається культура ямково-гребінчастої кераміки.

Д. Я. Телегін та І. В. Кравець дослідили поселення Засуха на Орелі, матеріали якого засвідчили співіснування на Лівобережжі населення дніпро-донецької культури з племенами середньостогівської.

У Закарпатті В. С. Титов і М. Ф. Потушняк провадили розкопки на поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки, буковогорської і потиської культур.

Основна увага в останнє десятиріччя приділялась аналізу та узагальненню нагромаджених численних матеріалів у галузі неоліту України. Підготовлено й опубліковано монографічні дослідження, присвячені дніпро-донецькій (Д. Я. Телегін), буго-дністровській (В. М. Даниленко) культурам і пам'яткам ямковогребінчастої кераміки (В. І. Непріна). Однак досі залишається майже не вивченим неоліт Волині. Необхідне детальне опрацювання матеріалів сурської культури, неоліту Криму та Закарпаття.

За минулі роки на території України був здійснений великий обсяг робіт по вивченню ранніх землеробсько-скотарських племен трипільської культури. Стали відомі сотні трипільських поселень, на багатьох з них проведено розкопки на широкій площі, а деякі розкопано майже повністю. Масове вивчення цих пам'яток сприяло висвітленню різних аспектів трипільської культури: було встановлено межі розселення її племен на різних етапах розвитку, створено періодизацію пам'яток, вивчено топографію, розміри і планування поселень, конструкцію і внутрішнє влаштування жител, господарство та ідеологію трипільського суспільства і багато інших питань. Серед невирішених проблем Трипільля поряд з іншими залишаються дві найскладніші — походження та зникнення трипільської культури.

Враховуючи велику кількість обстежених поселень, здається, не можна було сподіватись якихось нових даних про їх розміри, планування і влаштування. Але за останні роки завдяки методу аерофотозйомки вперше вдалося виявити величезні за площею трипільські поселення. Одне з них протягом кількох років досліджується М. М. Шмаглієм поблизу с. Майданське Тальнівського району Черкаської області. Площа поселення — близько 300 га. Воно розташоване на мису плато, що підвищується над річковою заплавою. Під час археологічних розкопок і геофізичної розвідки тут виявлено близько 1500 глинобитних будинків, де, за попередніми підрахунками, могло жити близько 20 тисяч чоловік. Шляхом геомагнітної розвідки визначено виходи з поселення та його первісне ядро, площі, громадські будинки і виробничі комплекси. Привертає увагу чітке планування — вулиці розташовані по круговій та радіальній системах. Є припущення, що багато будинків були двоповерховими. Про це свідчать завали міжповерхових перекриттів, під якими траплялися знаряддя праці та хатне начиння.

На поселенні знайдено різноманітний глиняний посуд, глиняні статуетки, знаряддя праці, кістки тварин. Пам'ятка належить до етапу СІ трипільської культури, за періодизацією Т. С. Пассек. Цікавим є курган, насипаний після припинення життя на поселенні. Основним під насипом було поховання, в якому небіжчик лежав на спині, з підігнутими ногами, догори колінами. Простежено сліди вохри. Поховання належить до ямної культури. Великі трипільські поселення типу Майданецького є новим джерелом для реконструкції соціально-економічної структури трипільського суспільства. Вони дають можливість по-новому оцінити рівень розвитку трипільських племен.

Для вивчення проблеми походження трипільської культури мають інтерес розкопки досліджуваного В. Г. Збеновичем ранньотрипільського поселення поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Пам'ятка є одним з найранніших трипільських поселень України. До складу кераміки поселення Бернашівка входить досить великий відсоток посуду з рисами нижньодунайської культури Боян. На поселенні знайдені зразки пластики гумельницької культури, а також вироби зі специфічного добруджського кременю. Матеріали з Бернашівки підтверджують існуючу думку про те, що трипільська культура своїм корінням сягає енеолітичних культур Балкан і Подунав'я. Однак процес її формування необхідно ще з'ясувати.

Вивчення проблеми зникнення трипільської культури показало, що пізньотрипільські пам'ятки софіївського, городського і усатівського локальних варіантів генетично пов'язані з попередніми етапами Трипілья. Дослідження нових пізньотрипільських пам'яток у Київському Подніпров'ї та на Волині (В. А. Круц) свідчать про те, що рух трипільських племен у вказані райони йшов з Правобережжя Середнього Подніпров'я і Верхнього Побужжя на етапі СІ. Пересування племен було викликане проникненням на трипільську територію давньоямних племен і витісненням трипільців. На новій території пізньотрипільське населення опинилося в оточенні пізньонеолітичних і давньоямних племен. У матеріальній культурі трипільців відбулися зміни, що призвели до формування своєрідних локальних варіантів — софіївського та городського. Археологічні дані не підтверджують думку ряду дослідників про занепад і швидку загибель трипільської культури.

Питання про історичну долю пізньотрипільських племен ще остаточно не з'ясоване. На території Волині на початку останньої чверті III тисячоліття до н. е. розселяються племена культури кулястих амфор, а в Київському Подніпров'ї наприкінці цього самого тисячоліття — носії пам'яток середньодніпровської культури. Тому питання про долю пізньотрипільського населення софіївського і городського локальних варіантів, імовірно, може бути розв'язане в плані вивчення їх взаємин з

племенами середньодніпровської культури і культури кулястих амфор. Пізньотрипільські племена усатівського локального варіанта були асимільовані давньооямними племенами, які зайняли наприкінці III тисячоліття їх територію. Є припущення (В. Г. Збеневич), що частина усатівського населення перейшла на територію Молдови і увійшла до складу нових етнічних утворень, які сформувалися на початку бронзового віку в межах Молдови і Мунтеїї.

Одним із найважливіших завдань вивчення трипільської культури в найближчі роки є комплексне дослідження великих трипільських (типу Майдаецького) та навколишніх, порівняно невеликих за площею, поселень. Необхідна також дальша розробка проблеми походження трипільської культури та пам'яток пізньотрипільських локальних варіантів, особливо пов'язаних з початком переселення трипільських племен у Київське Подніпров'я та на Волинь. Не менш важливим є дослідження пам'яток, які дали б уявлення про нетрипільські компоненти, що сприяли утворенню локальних варіантів культури пізньотрипільських племен, а також про їх взаємозв'язки з населенням інших культур. Протягом тривалого часу трипільці перебували в тісному контакті з енеолітичними скотарськими племенами середньостогівської культури Лівобережжя, що справило помітний вплив на розвиток обох культур.

За останні роки середньостогівські пам'ятки були вперше узагальнені в монографічному дослідженні Д. Я. Телегіна. Розроблено питання хронології та періодизації середньостогівської культури, мала місце спроба з'ясувати її походження, визначено антропологічний склад населення. Приділено увагу висвітленню долі цих племен та їх місця й ролі в стародавній історії Східної Європи. Можна припустити, що середньостогівська культура була основним компонентом у складанні явної культури, а також брала участь у формуванні середньодніпровської. Однак багато питань історії середньостогівських племен потребує уточнення і дальшої розробки.

Нове висвітлення дістали культури бронзового віку лісостепової зони УРСР, що мають велике значення для проблеми етногенезу східних слов'ян і балтів. Уточнено межі поширення, хронологію і періодизацію культур шнурової кераміки — середньодніпровської (І. І. Артеменко), підкарпатської, виділеної в останні роки І. К. Свешниковим, городсько-здолбицької та стрижівської. Дано характеристику основних форм господарства, поховального обряду та ідеології цих племен (І. К. Свешников, С. С. Березанська). На підставі подібності з іншими культурами шнурової кераміки і бойових сокир Європи дослідники об'єднують їх в одну культурно-історичну область і розглядають ці племена як далеких предків слов'ян, балтів та германців. Слід відмітити, що стан джерел ще не дає змоги остаточно вирішити найважливіші питання походження культур шнурової кераміки та їх абсолютного датування.

Продовжується вивчення комаровської культури. На думку І. К. Свешникова, вона склалася не в результаті просування племен тшцінецької культури, а на основі місцевих культур шнурової кераміки. Значна робота проведена по дослідженню пам'яток бронзового віку другої половини II тисячоліття до н. е. Північної України. С. С. Березанська опублікувала перше зведення цих пам'яток, дала характеристику матеріальної культури, розглянула питання господарства та ідеології племен. Проте культурна належність пам'яток другої половини II тисячоліття до н. е. Північної України, як і матеріалів кінця II — початку I тисячоліття до н. е., повністю ще не визначена, залишаючися дискусійною. С. С. Березанська зараховує їх до східнотшцінецької і лебедівської культур, а І. І. Артеменко — до сосницької. Необхідне дальше вивчення білогрудівської культури.

На Лівобережній Україні досліджені пам'ятки бронзового віку другої половини II тисячоліття до н. е. малобудківського і бондарихинсько-

го типів, які розглядаються (В. А. Іллінська) як етапи розвитку бондарихинської культури. Але попередні їм пам'ятки першої половини II тисячоліття до н. е. ще не виявлені.

До останнього часу нечисленні пам'ятки з керамікою так званого мар'янівського «неолітичного» типу на Сеймі та Десні, вперше виявлені М. Я. Рудинським в 1929 р., виділялись у самостійну мар'янівську або розглядалися як ранній етап мар'янівсько-бондарихинської культури (В. А. Іллінська, С. С. Березанська). Висловлювалося припущення про їх генетичний зв'язок з культурою ямково-гребінчастої кераміки. Розкопки поселень і могильників пізнього етапу середньодніпровської культури у Верхньому Подніпров'ї (І. І. Артеменко) засвідчили, що тут кераміка мар'янівського «неолітичного» типу трапляється разом з типом середньодніпровською. Від останньої вона відрізняється складом глиняного тіста, а також деякими формами посудин і нагадує неолітичну кераміку. Появу в пам'ятках пізнього етапу середньодніпровської культури кераміки з пізньонеолітичними рисами, на нашу думку, можна пояснити як результат асиміляції середньодніпровськими племенами місцевого неолітичного населення Верхнього Подніпров'я і включення елементів його культури до середньодніпровської. Тому немає необхідності виділяти пам'ятки з такою керамікою у самостійну культуру або розглядати їх як ранній етап мар'янівсько-бондарихинської.

Одним з найважливіших наукових завдань інституту є охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов республіки. В Українській РСР здійснюється багаторічна широка програма будівництва електростанцій, промислових підприємств, каналів, водосховищ і великих зрошувальних систем, що мають народногосподарське значення. У районах новобудов розташована велика кількість археологічних пам'яток, які в процесі будівництва можуть зазнати руйнування або затоплення.

В. І. Ленін неодноразово говорив про величезну цінність культурної спадщини, про її значення для побудови комуністичного суспільства. З перших днів існування Радянської влади, за ініціативою В. І. Леніна, було вжито необхідних заходів по охороні музеїв, палаців і художніх цінностей. В листопаді 1917 р. при Наркомосі було створено Комісію у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старожитностей. У 1919 р. за декретом Раднаркому, підписаним В. І. Леніним, створено першу радянську наукову археологічну установу — державну Академію історії матеріальної культури (сучасний ІА АН СРСР). В тому самому році при Академії наук України почала працювати Комісія по складанню археологічної карти України.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно приділяють велику увагу розвитку археологічної науки в нашій країні, охороні пам'яток історії і культури, збереженню і вивченню культурної спадщини минулих епох. Новим свідченням справді ленінського ставлення Комуністичної партії і Радянського уряду до культурно-історичних цінностей є закон СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури», прийнятий Верховною Радою 29 жовтня 1976 р. Відповідно до закону всі пам'ятки історії та культури в СРСР є надбанням народу і охороняються державою. Закон передбачає обов'язкове і повне наукове дослідження археологічних пам'яток, які можуть бути зруйновані в процесі будівництва, і забезпечення цих робіт за рахунок будівельних організацій та відповідних установ.

Дослідження археологічних пам'яток у зонах новобудов Української РСР має давні традиції. На всіх найважливіших об'єктах довоєнних і післявоєнних п'ятирічок — в зонах спорудження Дніпрогесу, Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Канівської і Київської ГЕС, каналів, водосховищ та зрошувальних систем — археологи досліджували поселення і могильники, що мають велике значення для вивчення стародавніх періодів історії Української РСР.

Обсяг охоронних робіт на новобудовах щорічно зростає. Тільки за останні роки він збільшився майже втричі. Великі багаторічні археологічні експедиції* працюють у зонах спорудження зрошувальних систем, каналів і водоймищ у Ворошиловградській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Одеській, Київській і Кримській областях, а також у районі будівництва Могилів-Подільської ГЕС. Кілька новобудовних експедицій (Інгульська, Запорізька, Каховська та ін.) відзначили своє десятиріччя.

Охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов поряд з їх великим науковим значенням є практичним здійсненням безпосереднього зв'язку археологічної науки з практикою соціалістичного і комуністичного будівництва. Вони набули державного значення й здійснюються на договірних умовах з великими будівельними організаціями. Значне фінансування і технічна допомога, яку останні подають археологам, дали можливість провести суцільне дослідження археологічних пам'яток на великих територіях, розкопати десятки поселень, городищ і сотні курганів різних епох.

Нові завдання, що постали перед археологами у зв'язку з великим обсягом робіт в зонах новобудов республіки, викликали необхідність розробки нової, більш досконалої методики розкопок курганів із застосуванням сучасної техніки. Така методика вже опрацьована й успішно впроваджується в практику, але її необхідно узагальнити й опублікувати в спеціальному методичному посібнику.

В результаті багаторічних досліджень у зонах новобудов археологічна наука збагатилася такими джерелами, яких вона раніше ніколи не мала. Передусім здобуто масовий археологічний матеріал, без якого неможливі серйозні узагальнення із стародавньої історії Української РСР. Нові джерела дають змогу простежити історичний процес в межах степової зони УРСР від епохи енеоліту до середньовіччя включно, уточнити хронологію і періодизацію культур, виділити їх локальні варіанти, встановити зв'язки племен різних культур з населенням інших територій.

Дослідження курганів епохи бронзи створює можливості для вирішення проблеми освоєння степів. Встановлено, що кургани давньоамічних племен концентруються у заплаві ріки і поблизу неї, а на 10—30 км у глиб степу переважають кургани, насипані племенами зрубної культури та культури багатовапеликової кераміки.

Новобудовними експедиціями виявлено матеріали, що характеризують культуру і духовний світ енеолітичних племен Півдня України. В Криму культура цих племен виділена під назвою кемі-обинської (А. О. Щепинський), а п Нижньому Подніпров'ї, у межиріччі Інгульця та Південного Бугу, — пам'яток нижнього шару поселення Михайлівка (О. Г. Шапошникова). Енеолітичні пам'ятки даних територій мають велику схожість, але ще остаточно не з'ясовано, одна це культура чи різні. Енеолітичні племена були тісно пов'язані з центрами стародавньої цивілізації — Кавказом, а через нього і Стародавнім Сходом. Одночасно встановлені контакти цих племен із землеробським населенням три-

---

* Сіверсько-Донецька експедиція (керівник І. О. Післарій), Донецька (О. С. Беляев), Дніпро-Донбас (Д. Я. Телегін), Верхньотарасіська (М. М. Чердинченко), експедиції Київського (М. М. Бондар) та Дніпропетровського університетів (І. Ф. Ковальова), Запорізька (В. І. Бідзіля), Каховська (А. І. Кубишев), Червонопрапорська (Є. В. Черненко), Інгульська (О. Г. Шапошникова), Південнобузька (Г. Т. Копланенко), експедиція відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР (В. Н. Станко), Бортницька (В. А. Круц), експедиція відділу археології Криму ІА АН УРСР (С. М. Бібіков), Північнокримська експедиція (А. О. Щепинський), Дністровська комплексна експедиція (В. Д. Баран), до складу якої входять експедиції — палеолітична (О. П. Чернин), трипільська (М. М. Шмаглій), раннього залізного віку (Г. І. Смирнова, Л. І. Крушельницька) та слов'янська (В. Д. Баран) і давньоруська (М. П. Кучера).

пільської культури. В результаті розкопок Ігульської експедиції (О. Г. Шапошнікова) внесено істотні корективи у питання про час появи найдавніших антропоморфних кам'яних скульптур—стел, залишених енеолітичними племенами. Вони давніші приблизно на 500 років, ніж досі вважалося.

Досліджені численні пам'ятки давньоюмної культури, які дають можливість не тільки простежити етапи її розвитку, але й розкрити взаємини цих племен з носіями інших синхронних культур, а також їх роль в стародавній історії Східної Європи.

Важливі дані здобуто в процесі вивчення пам'яток катакомбної культури. Насамперед уточнено межу її поширення. Якщо раніше вона сягала Дніпра, то тепер внаслідок робіт Ігульської експедиції її доведено до Південного Побужжя включно (рис. 1; 2). Під час дослідження кургану Висока Могила в Запорізькій області (В. І. Бідзіля) виявлено поховання землероба II тисячоліття до н. с., де поряд з іншими предметами трапилося добре

Рис. 1. Глиняна посудина з поховання катакомбної культури поблизу с. Антошівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошнікової. 1975 р.

Рис. 2. Крем'яний наконечник списа з поховання катакомбної культури поблизу с. Антошівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошнікової. 1975 р.

збережене дерев'яне рало, що є найдавнішою знахідкою знаряддя орного землеробства в Східній Європі. Це відкриття дає підставу переглянути питання про час зародження тут орного землеробства та його найдавніші форми.

Продовжуються дослідження пам'яток культури багатоваликів кераміки і особливо зрубної культури доби бронзи. Є нові дані для характеристики матеріальної культури, економіки, історії зрубних племен. В. Д. Рибалова, І. М. Шарафутдінова висловили припущення про існування особливої сабатинівської культури, до якої вони відносять пам'ятки пізнього бронзового віку на захід від Дніпра, вважаючи, що останні різняться від пам'яток зрубної культури, розташованих на сході.

Розробку поставлених О. О. Кривцовою-Граковою питань міграції зрубних племен із Заволжя поглибив М. М. Чередниченко. На його думку, вони ніколи одночасно не займали територію межиріччя Уралу і Дністра. Він прийшов до висновку, що ранні пам'ятки цієї культури зосереджені переважно на сході вказаної території, а пізні — на заході.

Заволзьку прабатьківщину зрубні племена залишили не пізніше раннього покровського ступеня. Протягом сабатинівського часу відбувається запусніня Правобережного Поволжя і майже всього Подоння. У білозерський час ці племена займали Причорномор'я і Нижнє Подоння, залишаючися тут майже до моменту скіфського вторгнення.

В останні роки О. І. Тереножкін, вивчаючи передскіфський період, виділив в його розвитку два ступені: старший — чорногорівський (900—

Рис. 3. Золота пектораль (IV ст. до н. е.) з поховання в кургані Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Розкопки Б. М. Мозолецького. 1971 р.

750 рр. до н. е.) — і молодший — новочеркаський (750—650 рр. до н. е.), які, на його думку, є прямим продовженням, а разом з тим і завершенням розвитку зрубної культури. О. І. Тереножкін вважає, що носіями останньої були киммерійці і їх історія може бути простежена від середнього періоду бронзового віку до початку скіфського періоду. Дослідник розглядає киммерійців як споконвічних мешканців півдня європейської частини СРСР. В VII ст. до н. е. на їх території розселилися скіфи, що прийшли з глибин Азії. В ряді праць О. І. Тереножкін виступив проти гі-

потези автохтонного причорноморського походження скіфів. Він стверджує, що в археології доскіфського часу півдня європейської частини СРСР в даний період уже не існує двох проблем — киммерійської та скіфської, а є лише одна — киммерійська, яка стає однією з найважливіших проблем вичизняної археології.

З дедалі зростаючим розмахом досліджень скіфських пам'яток у зонах новобудов півдня України, як і на інших територіях країни, радянське скіфознавство вступило в новий етап розвитку. Застосування сучасної техніки при археологічних розкопках дало змогу дослідити великі скіфські кургани, в яких виявлено винятково багаті поховання з рідкісними й високохудожніми зразками скіфо-античного мистецтва. Широко відомі унікальні знахідки з курганів IV ст. до н. е. — Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області (рис. 3) (Б. М. Мозолецький) і Гайманова Могила в Запорізькій області (В. І. Бідзіля).

В Херсонській області, в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи, в похованні скіфського воїна IV ст. до н. е. (розкопки А. І. Кубишева) виявлено кам'яну статую скіфа висотою 1,5 м. В могилі збереглися лускоподібний панцир і бойові штани, щит, спис, дротик, сокира-клевець, великий бронзовий казан, 80 пращових каменів. Біля голови небіжчика, в тайпику, знайдено срібну вазу і 14 золотих бляшок. Особливий інтерес становить кам'яна фігура скіфа (рис. 4), також виявлена в похованні воїна V ст. до н. е. з бойовим обладунком, що було відкрите поблизу с. Нововасилівка Снігурівського району Миколаївської

області (О. Г. Шапошникова). Серед нечисленних скіфських скульптур кам'яна статуя скіфа з цього поховання є найбільш досконалою і реалістичною.

Поряд з дослідженням курганів, що належали скіфській знаті й воїнам, розкопано сотні поховань рядових скіфів. Нові знахідки являють собою важливе джерело для вивчення поховального обряду, господарства, побуту і культури скіфів, їх зв'язків з античними містами-державами Північного Причорномор'я. Разом з тим ці джерела характеризують різні за станом групи скіфського суспільства, відбивають його соціальну диференціацію. Вони відкривають нові перспективи у вивченні соціальної природи скіфського суспільства, у розробці питань, пов'язаних з конкретними формами класових відносин і ранньої державності в кочових народів. Значні результати досягнуті також у вивченні локальних підрозділів скіфської культури, її генезису та етнічного складу населення.

У післявоєнні роки розроблялися питання про пізньоскіфський період в Криму і на Нижньому Дніпрі, а також про сарматський час на території України. В 1974 р. тут відкрито багаті сарматські поховання початку нашої ери з унікальними ювелірними виробами. В Криму, на трасі будівництва Північно-Кримського каналу, експедицією інституту (А. О. Щепинський) досліджувався курган, де виявлено жіноче поховання з різноманітним набором інвентаря. В його складі — золота гривня із зображенням фантастичних птахів і тварин (рис. 5), золоті намиста, персні, спіральні ножні браслети, два наручні браслети, прикрашені перлинами (рис. 6). Останні є унікальними знахідками, що не мають аналогій серед сарматських речей. Одяг померлої був обшитий численними золотими бляшками. В похованні знайдено також золоті і срібні посудини та інші предмети.

Друге жіноче сарматське поховання досліджено в кургані поблизу с. Ковалівка Миколаївського району Миколаївської області Південно-Бузькою експедицією (Г. Т. Ковпаненко). В могилі знайдено 1300 різноманітних золотих бляшок, що прикрашали одяг, взуття, золоті намисто, сережки, браслети (рис. 7), персні з коштовними каменями, два шкіряних опалахала, срібні, мармурові й алебастрові посудини, предмети туалету і культу. Частково збереглися залишки вбрання, розшитого золотими нитками, а також покривала з дуже тонкого шовкового серпанку, витканого з однієї коконової нитки.

Більшість предметів, знайдених в сарматських могилах, відзначається високою майстерністю виготовлення. Багато з них немісцевого по-

Рис. 4. Кам'яна статуя скіфського воїна (V ст. до н. е.), знайдена в кургані поблизу с. Ново-Василівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошникової. 1975 р.

ходження, що свідчить про широкі торговельні зв'язки сарматів з країнами Середземномор'я і Сходу. Нові сарматські матеріали становлять значний інтерес для вивчення історії, культури і соціального устрою сарматського суспільства.

В останні роки продовжувалися дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я — Ольвії, Херсонеса, Березані, Тіри і периферійних поселень. Ольвійська експедиція інституту (С. Д. Крижицький) провадила роботи в складі великої групи археологів (А. В. Бураков, Ю. І. Козуб, А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, Н. О. Лейпунська

Рис. 5. Золота тривля (IV ст. до н. е.) з сарматського поховання в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. 1974 р.

та ін.). Здійснювалися систематичні розкопки житлових кварталів і громадських споруд Ольвії та її периферії. Новим у дослідженні Ольвії є розкопки на широкій площі давніх жител — землянок і напівземлянок VI ст. до н. е., які до недавнього часу вважалися нехарактерними для міського будівництва і особливо для греків. Відкриття цих споруд на різних ділянках верхньої частини Ольвії свідчить про те, що в початковий період заселення греками Північного Причорномор'я було характерним будівництво землянок як в самому місті, так і на поселеннях його округи, що має велике значення для вивчен-

ня колонізаційних і міграційних процесів у Північному Причорномор'ї.

Значні роботи проведені Ю. І. Козуб в межах передмістя Ольвії, що існувало в другій половині VI — на початку IV ст. до н. е., а також некрополя на його території, який виник пізніше — в перших століттях нашої ери. Дослідження передмістя, згаданого Геродотом в оповіданні про Ольвію і царя Скіла, доповнює відсутню ланку в доказах вірогідності повідомлень Геродота про Північне Причорномор'я. Передмістя такого роду вперше досліджується в околицях великого античного центру. На основі викладених даних можна ставити питання про складові частини античної хори, шляхи формування міста, про економіку, склад і чисельність населення, культуру античного поліса на ранньому етапі його існування. Саме в передмісті вперше були відкриті землянкові житла греків, що існували до епохи еллінізму.

Ольвійська експедиція продовжувала також дослідження хори. В межиріччі Бузького і Березанського лиманів виявлено нові античні поселення, що входили до складу Ольвійської держави. Вперше на території нашої країни поблизу с. Мала Корениха відкрито тимчасовий римський табір кінця I—початку II ст. н. е. Під час розвідувальних розкопок виявлено систему оборони табору — рів і вал з кам'яною кріпідією.

Кримською експедицією інституту (керівник С. М. Бібіков) разом з Херсонським музеєм-заповідником успішно досліджуються житлові квартали Херсонеса. Завершено багаторічні роботи на території античного театру в Херсонесі, який збудовано в III ст. до н. е. та існував до IV ст. н. е. Розкопками відкрито залишки зовнішньої огорожі, амфітеатр, лави для глядачів, бар'єр, що відділяв їх від орхестри. Це дало

змогу реконструювати поки що єдиний в Північному Причорномор'ї античний театр.

При дослідженні Ольвії, Херсонеса та інших античних міст вивчалась їх соціально-історична топографія, послідовність розвитку цих торговельно-економічних і політичних центрів у Північному Причорномор'ї, а також зв'язки їх з племенами Східної Європи, передусім зі скіфами.

Велику увагу приділено вивченню історії і культури східних слов'ян та Київської Русі. У галузі слов'янської археології в широких масштабах продовжувалися дослідження пам'яток першої і другої половини

Рис. 6. Золоті браслети, прикрашені перлинами, з жіночого сарматського поховання в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. 1974 р.

I тисячоліття н. е. Здобуто значні матеріали, що відкривають нові можливості для вирішення проблем, пов'язаних з етнокультурними процесами в Східній і Центральній Європі у вказаний час.

На Середньому Дністрі (В. Д. Баран) і Пруті (І. Г. Русанова, Б. О. Тимошук) відкрито ранньосередньовічні поселення слов'ян, що дали добре датуючі речі IV—V ст. до н. е. (фібули, сіра гончарна кераміка). Нещодавно такі поселення датувалися початком VI ст. н. е. Виявлений матеріал дає змогу заповнити хронологічний вакуум, який штучно відокремлював їх від пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., що ускладнювало порівняльне вивчення слов'янських старожитностей і затримувало роботу по виділенню останніх серед археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. та визначенню території слов'янських племен у вказаний час.

Останнім часом археологам з достатньою вірогідністю вдалося встановити, що ранньослов'янські пам'ятки рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. необхідно шукати серед черняхівських і пізньозарубинецьких старожитностей, які ще називають пам'ятками київського типу. Якщо перші відомі вже з кінця XIX ст., то другі відкрито нещодавно. Співробітниками інституту (Є. В. Максимов) інтенсивно проводяться розвідувальні роботи і розкопки пізньозарубинецьких поселень в Київській та Чернігівській областях.

У процесі досліджень пам'яток черняхівської культури між Середнім Дніпром, Дністром і Верхньою Віслою вдалося виділити матеріали,

які типологічно пов'язуються зі слов'янськими старожитностями V—VI ст. Поряд з цим ведеться робота по визначенню неслов'янських, «чужих», елементів у матеріальній культурі, належних пізньоскіфському, сарматському, фракійському і готському населенню, яке займало суміжні території і нерідко змішувалось із слов'янами.

Крім того, дослідження пам'яток середини I тисячоліття н. е. призвело до важливих висновків щодо єдності матеріальної культури слов'ян раннього середньовіччя на великій території — від Дніпра до Ельби і від Прип'яті до Дунаю (однотипні житла, поховальний обряд, знаряддя праці). Деякі локальні відмінності простежено лише в типах посуду.

Рис. 7. Золоті браслети, прикрашені коштовними каменями, з жіночого сарматського поховання поблизу с. Ковалівка Миколаївської області. Розкопки Г. Т. Ковпаненко. 1975 р.

На слов'янському поселенні в Рашкові I на Середньому Дністрі (В. Д. Баран), що датується VII—IX ст. н. е., зараз відкрито понад 60 жител і кілька великих господарських будівель, а усі типи посуду, характерні для Верхнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя і Правобережної України, виявлено в одних комплексах. Як відомо, через Середнє Подністров'я проходили шляхи, якими слов'янське населення в середині I тисячоліття н. е. рухалось у Подунав'я і на Балкани. В результаті досліджень В. Д. Баран прийшов до висновку, що в розселенні слов'ян на південь брало участь населення всіх слов'янських земель, де відбувались єдині соціально-економічні й історичні процеси.

Слов'янські пам'ятки досліджувались також у степовій частині Подніпров'я (А. Т. Сміленко). Вони свідчать про заселення слов'янами цієї території, про їх взаємозв'язки з сусідами-кочовиками. Велику кількість пам'яток V—XI ст. відкрито і на Лівобережжі Дніпра (О. В. Сухобоков). Дослідник виділяє три хронологічних етапи в історії сіверян, відстоює гіпотезу про автохтонність роменської культури.

В галузі давньоруської археології, вивчення історії і культури Київської Русі зроблено значний крок уперед в нагромадженні археологічних матеріалів та їх історичному осмисленні.

Розкопки давньоруських городищ — Вишгорода, Галича, Звенигорода, Заруба, Дорогобужа (в Ровенській області) та інших — дали нові матеріали для характеристики соціально-економічної структури міст і визначення їх як оборонних, культурних і політичних центрів у системі Давньоруської держави. Дослідження городищ, селищ і могильників цього часу в Київській, Чернігівській, Черкаській, Ровенській, Волинській, Львівській та інших областях має велике значення для вивчення феодалних володінь і сільських поселень, рівня розвитку сільського господарства, історії і культури давньоруського населення.

У 1974 р. інститут розпочав розкопки Змійових валів напроти м. Канева, в районі м. Василькова та в межиріччі Ірпеня і Тетерева. На підставі виявлених матеріалів можна вважати, що вони були споруджені в ранній період існування Давньоруської держави — в X—XII ст. — для захисту Середнього Подніпров'я і Києва від нападів кочовиків.

Крім вивчення археологічних пам'яток, значну увагу приділено висвітленню питань формування давньоруської народності, економічних передумов виникнення та розвитку міст Русі, економіки, соціального

Рис. 8. Залишки печі для випалу цегли (X ст.). Київ. Розкопки Київської археологічної експедиції.

складу і культури давньоруського суспільства. Разом з тим необхідно ширше розгорнути розкопки неукріплених поселень цього часу та могильників.

Археологічні дослідження у Києві (П. П. Толочко) збагатили науку новими знахідками і відкриттями. Вони сприяли вирішенню ряду важливих питань стародавньої історії міста, зокрема проблеми походження Києва та його місця і ролі в утворенні й розвитку Давньоруської держави. Археологічні розкопки провадилися не тільки в центральних районах міста, але й на території його торговельно-ремісничих посадів — на Подолі, Копиревому кінці та в межах навколишніх районів. Досліджені численні об'єкти, що характеризують процес формування і розвитку міста, його архітектуру, економічне життя, зокрема ремесло, торгівлю, а також культуру й побут давньоруського населення (рис. 8).

Вперше за всю історію вивчення Києва на Подолі, в зоні будівництва метро, були виявлені стародавні квартали зрубних житлових і господарських будівель, дерев'яні паркани, мостова, що датується X—XII ст. Нові розкопки не тільки доповнили, а й значною мірою змінили існуюче уявлення про архітектурне обличчя давньоруської столиці. Вони переконливо довели, що Київ в минулому був забудований одно- і двоповерховими дерев'яними зрубними будинками. Масова забудова його була аналогічною житловому будівництву міст північних, північно-західних і північно-східних районів Давньої Русі. Ці знахідки свідчать про єдиний архітектурний стиль і спільність історичного й культурного розвитку всіх її районів. Вони остаточно спростували застарілі уявлення про переважання у Києві X—XII ст. напівземлянкових житлових і господарських споруд.

Новим важливим напрямком у вивченні давньої історії і культури Києва є дослідження (С. О. Висоцький) написів на стінах монументальних будівель, зокрема Софії Київської. За змістом історичної інформації ці написи в ряді випадків доповнюють літопис. Вони свідчать також про поширення грамотності серед різних верств населення міста.

Результати археологічних досліджень в республіці за останнє десятиріччя узагальнені в серії монографій, виданих інститутом. Матеріали багаторічних польових досліджень на території УРСР підсумовані в фундаментальній колективній тритомній праці «Археологія Української РСР», яка у 1977 р. відзначена Державною премією Української РСР. Серед лауреатів цієї премії вісім науковців інституту: С. М. Бібіков, С. С. Березанська, В. Й. Довженок, В. А. Іллінська, М. П. Кучера, Л. М. Славін, О. І. Терсножкін, О. Г. Шапошникова. Створення цієї праці піднесло археологічну науку в республіці на якісно новий рівень, зміцнило базу для дальших наукових пошуків. Історичне узагальнення археологічних джерел здійснено в першому томі «Історії Української РСР» (кн. 1), підготовленому до видання авторським колективом інституту.

В археологічних дослідженнях на території республіки важливе місце займає застосування методів природничих наук. В лабораторії фізико-хімічних методів в археології інститутом здійснюються дослідження в галузі стародавньої історії чорної металургії, палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології. Спільно з Інститутом геохімії АН УРСР провадиться датування археологічних матеріалів по C_{14} , а з Інститутом геофізики АН УРСР — палеомагнітним методом. Спільно з Інститутом кібернетики розробляється система «Археолог» по обробці масового археологічного матеріалу на ЕОМ.

Важливою умовою підвищення ефективності наукових досліджень є поліпшення координаційної діяльності інституту як головної археологічної установи республіки. Інститут розробив координаційний план наукових археологічних досліджень в УРСР на 1976—1980 рр., здійснюється координація польових експедиційних робіт в республіці.

Археологічні дослідження в Українській РСР провадяться у тісному контакті з Інститутом археології АН СРСР. Підготовлено спільні плани вивчення історії та культури античних міст-держав Північного Причорномор'я, проблеми етногенезу слов'ян, історії та культури Київської Русі.

За роки Радянської влади Україна стала одним із центрів розвитку археологічної науки у нашій країні. Славний ювілей — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — археологи республіки відзначили новими досягненнями, внесли гідний вклад у розвиток радянської археології. Результати досліджень, проведених за останнє десятиріччя, значні. Але є ще немало проблем, нерозроблених питань, рішення яких повинно стати завданням археологів республіки на найближчі роки. Серед них не тільки актуальні питання, що стосуються кожного дослідника, а й загальні методологічні і методичні проблеми.

И. И. АРТЕМЕНКО

Основные итоги и задачи археологических исследований в Украинской ССР

Резюме

В статье освещаются основные итоги археологических исследований в Украинской ССР за последние десять лет и задачи исследований на ближайшие годы.

В последнее десятилетие археологическая наука в Украинской ССР достигла значительных успехов. Археологические исследования на территории республики ознаме-

повались важными открытиями, дали новый ценный научный материал для освещения истории и культуры населения современной территории Украины, начиная с эпохи палеолита и кончая поздним средневековьем. В археологическом отношении территория Украинской ССР — сейчас один из наиболее изученных районов Советского Союза. Археологи республики создали крупные коллективные и монографические исследования по археологии в древнейшей истории Украинской ССР, внесли определенный вклад в развитие советской археологической науки.

Изучение эпохи палеолита приобрело в последнее десятилетие более широкий и целестремленный характер. Обнаружено и исследовано значительное количество новых памятников, имеющих большое значение для решения проблемы первичного заселения Восточной Европы, изучения древнейших периодов истории Украины. Дальнейшей разработки и обоснования требуют вопросы периодизации палеолита, выделения палеолитических культур и культурных областей.

Значительные результаты достигнуты в исследовании мезолитической эпохи, в установлении абсолютного возраста мезолитических культур и их периодизации. Дальнейшей разработки требуют вопросы хозяйства и социального устройства мезолитического населения, культурно-территориального членения памятников.

В области изучения истории и культуры населения эпохи неолита, наряду с полевыми археологическими исследованиями, основное внимание уделялось анализу и обобщению накопленного материала. Подготовлены и опубликованы монографические исследования, посвященные днепро-донецкой, буго-днестровской культурам и культуре ямочно-гребенчатой керамики. Необходимы монографический анализ и обобщение накопленных материалов по сурской культуре, неолиту Крыма и Закарпатья. Остается пока почти не изученным неолит Вольни.

Осуществлены большие работы по изучению ранних земледельческо-скотоводческих племен трипольской культуры. В последние годы благодаря применению аэрофотосъемки и геомагнитной разведки впервые обнаружены огромные по площади (до 300 га) трипольские поселения, изучение которых должно стать важнейшей задачей исследованных в ближайшие годы.

Новое освещение получили культуры бронзового века лесостепной зоны УССР, имеющие большое значение для проблемы этногенеза восточных славян и балтов.

Одной из важнейших научных задач археологов Украины являются охраняемые археологические исследования в зонах новостроек республики. В результате многолетних исследований в зонах новостроек археологическая наука получила такие источники, которыми она никогда раньше не располагала. Прежде всего, получен массовый археологический материал, без которого невозможны серьезные обобщения по древней истории Украинской ССР. Новые археологические материалы позволяют проследить исторический процесс, происходивший в степной зоне УССР от эпохи неолита до средневековья включительно. Широкою известностью получили уникальные находки из раскопок скифских и сарматских курганов. Наряду с публикацией научных отчетов новостроечных экспедиций необходимо осуществить научный анализ и обобщение накопленных материалов.

В последние годы продолжались исследования античных памятников Северного Причерноморья — Ольвии, Херсонеса, Березани, Тиря и периферийных памятников. Изучались социально-историческая топография античных городов, последовательность развития их как торгово-экономических и политических центров в Северном Причерноморье, а также связи их с племенами Восточной Европы, прежде всего со скифами.

Большое внимание уделялось изучению истории и культуры восточных славян и Киевской Руси. В области славянской археологии получены значительные материалы, позволяющие по-новому подойти к решению проблем, связанных с этнокультурными процессами в Восточной и Центральной Европе в I тысячелетии н. э. Исследования славянских памятников середины I тысячелетия н. э. привели к важным выводам о единстве материальной культуры славян раннего средневековья на огромной территории — от Днепра до Эльбы и от Припяти до Дуная.

В области изучения истории и культуры Киевской Руси сделан значительный шаг вперед в накоплении археологических материалов и их историческом осмыслении. Большое внимание уделялось исследованию вопросов формирования древнерусской народности, экономических предпосылок возникновения Древнерусского государства, возникновения и развития городов, экономики, социального состава и культуры древнерусского общества.

Археологические исследования в Киеве обогатили науку новыми находками и открытиями. Они были подчинены решению важных вопросов древней истории Киева, в частности проблемы происхождения, места и роли его в сложении и истории Древнерусского государства. Новым важным направлением в изучении древней истории и культуры Киева является исследование надписей на стенах монументальных сооружений, в ряде случаев дополняющих летопись.

Итоги многолетних полевых археологических исследований на территории УССР подведены в фундаментальном коллективном трехтомном труде «Археологія Української РСР». Историческое обобщение археологических источников по древней истории Украинской ССР осуществлено в первом томе «Історія Української РСР» (кн. I), подготовленном к изданию авторским коллективом Института археологии АН УССР.

Археологические исследования в Украинской ССР проводятся в тесном контакте с Институтом археологии АН СССР.

За годы Советской власти Украина стала крупным центром развития археологической науки. Славный юбилей — 60-летие Великой Октябрьской социалистической революции — археологи республики отметили новыми достижениями, внося достойный вклад в развитие советской археологии.

Результаты археологических исследований в Украинской ССР за последнее десятилетие значительны. Однако остается еще немало проблем, неразработанных вопросов, решение которых является ближайшей задачей археологов республики.

Ю. Г. КОЛОСОВ, Д. Я. ТЕЛЕГІН

Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки та завдання)

За роки Радянської влади на Україні в розвитку археологічної науки досягнуто значних успіхів. Збагачення джерелознавчої бази відкрило перед вченими широкі горизонти для проведення теоретичних розробок і узагальнень. Це стосується безпосередньо і вивчення історії та культури населення кам'яного віку: палеолітичної, мезолітичної та неолітичної епох. Важливим внеском є праці фахівців у цій галузі, зокрема дослідження, проведені за останнє десятиріччя (1966—1977 рр.) *.

За період, про який йдеться, радянська палеолітична наука на Україні збагатилася порівняно з минулими роками чи не найбільшою кількістю палеолітичних пам'яток та присвяченою їм літературою — як публікаціями й статтями¹ теоретичного напрямку, так і монографічними працями², що сприяло відкриттю нових історичних фактів, розробці на основі марксистського методу нових проблем та напрямів для дальшого й глибшого вивчення найдавнішої історії Півдня СРСР.

Особливо слід відзначити матеріали фінального часу раннього палеоліту — мустьєрської епохи — на території України. В Криму з нових пам'яток мустьєрського часу Ю. Г. Колосовим досліджуються грот Красний в Сімферопольському районі, дев'ять стоянок Заскельне, п'ять — Ак-Кая, п'ять — Сари-Кая, місцезнаходження під відкритим небом Червона балка, грот Пролом. О. М. Бадером досліджувалася Чокурча II; у 1968 р. зроблено спробу відновити роботи у Вовчому гроті (М. О. Бадер).

Серед перелічених об'єктів важливе місце належить багатощаровим стоянкам Заскельне V та VI, дослідження яких почалося у 70-х роках і триває досі. Вони різняться чіткою стратиграфією культурних шарів

* Текст з проблематики палеоліту написано Ю. Г. Колосовим, а мезоліту та неоліту — Д. Я. Телегінін.

¹ Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні. — Археологія, 1968, 21, с. 3—35; Колосов Ю. Г. Багатощарова мустьєрська стоянка Заскельне V. — Археологія, 1971, 3, с. 50—58; Гладилін В. М. Ранній палеоліт. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы. — МИА, 1971, № 173, с. 117—161; Гладилін В. М. До питання про час і шляхи першого заселення людиною території України. — Укр. іст. журн., 1969, № 10, с. 101—109; Гладилін В. М. Про техніку леваллуа в мустьє Руської рівнини та Криму. — Археологія, 1969, 20, с. 3—11; Смирнов С. В. Мустьєрський комплекс місцезнаходження Орел. — Археологія, 1969, 22, с. 12—30; Гладких М. І. Різні прояви нійзопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї. — Укр. іст. журн., 1971, № 10, с. 99—102; Гладилін В. Н. Роль народонаселення в процесі взаємодії людини і природи в каменному веку. — В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 71—78; Шокопляс И. Г. Роль природных и социальных факторов в возникновении жилищ. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 33—40; Черныш А. П. К вопросу о соотношении границ палеолит-мезолит и плейстоцен-голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 149—151.

² Підопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. К., 1972; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973; Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волни. К., 1975; Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. К., 1976; Підопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976.